

משמעותו הפסיכולוגית של הטעם שלשלת

סימני הנגינה, טעמי המקרא, משמשים פה לפסוק, הווי אומר: מציעים פרשנות לטקסט הערום. לזאת מתכוון רבנו בחיי בכתבו: "והטעם במלת 'וימאן' מורה על איסור הדבר ועל היותו נמנע אצלו - ממאן בתכלית המיאון - שהרי מתוך הטעמים שבתורה אנו מבינים מה שלא נכתב בה, בענין התנועות שכאדם שמתוכם נדע כוונת לבר" (בר לט ח. גם 'מנחת שי' על אתר מביאר).

הטעמים הם סימנים היצוניים המביעים את הלכי רוחו של הפסוק, לא בכדי הם נקראים ט ע מ י ס. מונח זה מציין 'meaning, reason' וגם 'taste'.

במאמרנו זה ננסה להציג את משמעותו הפסיכולוגית של הטעם שלשלת, טעם שהוא נדיר ומפתיע בחריגותו. רבנו תם, בשיר שיוסר ללימוד כללי טעמי מקרא, לא הזכיר את השלשלת, כי ראשונים לא מנו אותה במניין הטעמים, ויש אפוא להתייחס אליה כאל טעם חריג.

אין שלשלת אלא בשבעה מקומות במקרא, כפי שמציינת המסורה הגדולה בויקרא ח כג. עיסוקנו כאן הוא בשלשלת של כ"א ספרים (למעט השלשלת של ספרי אמ"ת). זה לשון המסורה הגדולה שם: "וי מלין בטעמא מרעזימין ומפסיקין". מדרע הועמדה שלשלת דווקא בשבעת המקומות הללו, והרי נמצאים במקרא הרבה פסוקים בעלי מבנה תחבירי דומה? הרי יכול היה הזקף לבוא במקום השלשלת בכל המקומות. כשם שהשלשלת שולטת על תיבתה בלבד גם הזקף הגדול כך. אם בעלי הטעמים לא השתמשו בזקף, מן הסתם הייתה להם סיבה לכך. בצורתה המיוחדת של השלשלת ובניגונה המיוחד רצו להדגיש משמעות מיוחדת.¹

אלה הם המקומות שבהם מופיעה השלשלת: בר יט טז ("ויתמהמה"); בר כד יב ("ויאמר"); בר לט - ח ("וימאן"); ר' ח כג ("וישחט"); יש יג ח ("ונבחר"); עמ' א ב ("ויאמר"); עד' ה טו ("ואמר-לה"). התבוננות בפסוקים האלה שבהם קיימת שלשלת מלמדת שלעולם היא באה במילה הראשונה של הפסוק, ואחרי אותה מילה בא פֶּסֶק, וכוח פיסוקה של השלשלת ככוח פיסוקו של הסגול. זאת ועוד, בכל שבעת המקרים המילה המוטעמת בשלשלת היא פועל.

צורת השלשלת היא קו שבור מאונך המתארך ומשתלשל מעל למילה. בגלל הניגון המיוחד הנושא אופי של tremolo, היינו צליל רוטט, נקראת השלשלת גם 'מרעים' או 'מרעיד'. הפֶּסֶק המתלווה למילה המוטעמת בשלשלת הוא קו מאונך זקוף. הפֶּסֶק הוא סימן להפסקה ואיננו ממערכת הטעמים. אין לו כל משמעות מוסיקלית. הוא בא להפריד הפרדה ברורה בין המילה הראשונה שבפסוק המוטעמת בשלשלת לבין שאר המילים שבפסוק, כעין חומה בצורה. יש לראות את השלשלת והפסק שלאחריה כחטיבה אחת. בהסתמך על המורשים, יש לחטיבה הזאת משמעות פסיכולוגית.

כל פסוק הפותח בשלשלת (המלווה בפסק) בא לתת ביטוי למצב דרמטי, רב מתיחות, שעיקרו משבר, קונפליקט, מאבק בין כוחות מתנגדים בעלי עוצמה שווה המתרצצים בתוכו של הגיבור והדורשים הכרעה. השלשלת מטעימה את המשבר, היוצר מבוכה, פסיחה על שתי הסעפים, מתח המלווה את אי-ההחלטה, והפֶּסֶק בא לבשר על פתירת הקונפליקט בדרך הרצויה. לא עוד קו שבור, לא עוד טלטול אנה ואנה, לא עוד 'זיגוג', אלא קו ישר, מאונך, זקוף לחלוטין. סליק המאבק. הגיבור השתלט על יצור ובחר בדרך יוצרו. להלן נתייחס לכל מקרה ומקרה בנפרד.

¹ ראה למשל ד גורן - "מורגשטון, על המשמעות הפרשנית של טעם "השלשלת", טורא (תשמ"ט), עמ' 83-92.

"ויתמהמה" (בר' יט טז) - התלבטותו של לוט

לוט, הבהול על ממונו, כשנדרש להימלט על נפשו נאמר לו ברורות: "דייך שאתה ממלט את נפשך [מלמד שיצא לוט וידידיו על ראשו ולא הציל מנכסיו כלום]" (ירושלמי סנהדרין י ח). הוא לא השלים עם אובדן ממונו, ולבו חצוי בקרבו: אוי לי מממוני אוי לי מחיי! הברירה היא טראגית: ממונו במחיר חייו או חייו במחיר ממונו. זוהי הדילמה המקופלת ב"ויתמהמה" עם השלשלת המתרוממת מעל מילה ארוכה זו, פועל מן המרובעים הבנוי משתי הברות שוות 'מה-מה'. הרכב זה עצמו אומר היסוס, הסתייגות. צירוף הדברים מביע בעוצמה התחבטות עזה. הוא בשלו: מנסה להשתוות, להתעכב, להרוויח זמן באמצעות דריכה במקום, אך המלאכים האיצוהו לצאת: "ויחזיקו האנשים בידו... ויצאהו". אילולי הסיוע של המלאכים, לוט, באשר הוא, לא היה יכול להתגבר בכוחות עצמו על הדילמה שהיה שרוי בה: "אל תביט אחרך פן תספה".

"ויאמר" (בר' כד יב) - התלבטותו של אליעזר

אליעזר, עבד אברהם, נדרש ע"י רבו למלא שליחות, להביא מארם נהריים אישה ליצחק בנו. אליעזר היה משתעשע ברעיון שיצחק, בן אדוניו, יישא את בתו היחידה, האהובה. אף פעם לא העז לדבר עם אברהם על אודות בתו. המדרש מאיר את עינינו בעניין זה:

"ויאמר אליו העבד, 'הה"ד (הושע יב) 'כנען בידו מאזני מרמה לעשק': כנען זה אליעזר; בידו מאזני מרמה - שהיה יושב ומשקיל את בתו, ראוייה היא או אינה ראוייה לעשוק אוהב; לעשוק אהובו של עולם זה יצחק, אמר: אולי לא תאבה ואתן לו את בתו, א"ל: אתה ארור ובני ברוך, ואין ארור מתדבק עם ברוך (בראשית רבה נט ג).

אברהם עונה לו ברורות: "ואם לא תאבה האשה ללכת אחרך, ונקית משבועתי", ובתך אינה יכולה לבוא בחשבון. אתה עבד, וחלה עליך קללתו של נח.

נגזו חלומו של אליעזר, והתאכזר אליו הגורל, שעה שהוא עצמו, בעל הדבר, צריך להביא אישה, ליצחק, ולא את בתו. מחשבות של תרעומת מתרצצות במוחו. "למה לי להתאמץ כל כך כדי למצוא לו אישה? אמצא - מוטב, לא אמצא - אולי עדיף", כך מהרהר אליעזר. השלשלת המזדקרת מעל הפועל "ויאמר" מיטיבה לרמוז על התלבטות זו. אך מיד לאחר מכן, כעבד נאמן, הוא מסלק את אכזבתו ומתפלל לאלוקים, בכנות, שיצליח את דרכו: "ויאמר (עם השלשלת ממעל ופסק לאחריה): 'ה', אלקי אדני אברהם הקרה נא לפני היום ועשה חסד עם אדני אברהם". התפוגגה לה המרירות, כבש אליעזר את רגשותיו, וכתלמיד רבו ועבד אדוניו הוא נוהג כרבו במידת החסד: "ועשה חסד עם אדני". טוב מראה עיניים: השלשלת מיטיבה לכטא הלך-נפש.

"וימאן" (בר' לט ח) - נפתולי אלוקים נפתל יוסף

לא קל היה ליוסף הצדיק שפטפט ביצרו (בבא בתרא קט ע"ב, ורש"י שם: "מתריס ונלחם נגד יצרו") להתגבר על החיזורים התכופים של אשת פוטיפר, חיזורים הנשנים מדי יום ביומו במשך שנה שלמה, וזאת כאשר היה בא לעשות מלאכתו, בעוד שהיה צעיר, בשנות העשרים, והוא במלוא אוננו. התלבטותו הייתה גדולה, והיה צריך לגייס את דמות דיוקנו של אביו מולידו כדי לדחות את פיתוייה של אשת פוטיפר שנעשו לו חצים יותר ויותר, ולא יצא בשלום אלא במחיר שהשתיקה יפה לו (ראה סוטה לו ע"ב),

ככתוב: "ותשב באיתן קשתו, ויפזו זרעי ידיו" (בר' מט כד). על ההתגברות הזאת זכה בתואר 'צדיק'. כשהתלבטות הייתה בשיאה, ונפשו סוערת ועדיין הוא פוסח על שתי הסעפים כרגע הקריטי, מופיעה השלשלת על הפועל "וימאן", ומיד לאחר מכן בא קו הפסק המציין שתם המאבק וניתק יוסף מן העבירה.

האגדה מספקת ראיות סבירות למובנה של השלשלת.

"וישחט" (וי' ח כג) - רגע של חרטה אצל משה

גם כאן מופיעה השלשלת מעל הפועל - וליתר דיוק: מעל האות ח' - וקו הפסק אחרי הפועל. על מה ולמה? לכאורה הכול מתנהל למישרין. משה היה אמור להכשיר את אהרן אחיו האהוב ואת בניו לעבודת הקרבנות. הוא היה אמור לעשות את הכול בשמחה. אכן, את כל הפעולות, כולל השחיטה, עשה בשמחה. באותו עניין מופיע הפועל "וישחט" בראש הפסוק שלוש פעמים: בפעם הראשונה בטעם רביעי, בפעם השנייה בטעם אתנה, ובפעם השלישית בטעם שלשלת. על מה ולמה הטעם החורג הבא לערער את שלווה ימי המילואים המגיעים לקצם. מדוע נפגמת השלווה שיש בה הגאה מלאה מן התפקיד? הפעם משה אמור היה לשחוט את איל המילואים. רש"י מבאר כך: "איל המילואים, איל השלמים, שהמילואים לשון שלמים, שממלאין ומשלימין את הכהנים בכהונתם". ומוסיף מדרש תורת כהנים על "וישחט, ויקח משה את הדם" כך: "כשנבחר להיות כהן גדול א"ל הקב"ה למשה: אתה תשמעני עד שילמד אהרן אחיך". בשחיטה הזאת משה מסיים סופית את תפקידו ככהן גדול, ואז הוא נזכר כי נשללה ממנו הכהונה, שהייתה אמורה ליפול בחלקו עם המלוכה, אלא שנתקפת מפני שלא נענה מיד כשהקב"ה ביקשו ללכת לפרעה, אלא הגיב "שלח נא ביד תשלח". על החמצה זו מצר משה, וזה פשר השלשלת שב"וישחט". צערו של משה מתואר בפירוט במדרש:

כל ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר לא נמנע משה מלשמש בכהונה גדולה, הדא הוא דכתיב: "משה ואהרן בבהניו" (תה' צט ו). אמר ר' אלעזר בר' יוסי: פשוט הוא לן, שבחלוק לכן שמש משה כל שבעת ימי המילואים. ר' תנחום בשם ר' יודן תני: כל שבעת ימי המילואים היה משה משמש בכהונה גדולה ולא שרתה שכינה על ידו. אמר ר' שמואל בר נחמן: כל שבעת ימי הסנה היה הקב"ה מפתה משה שילך בשליחותו למצרים [...] ובשביעי אמר לו: "שלח נא ביד תשלח". אמר לו הקב"ה [...] חייך שאני צוורה לך בכנפיך! אימתי פרע לו [...] רבי חלבו אמר: כל שבעת ימי המילואים היה משמש בכהונה גדולה וכסבור שלו היא, בשביעי אמר לו: לא שלך אלא של אהרן אחיך, הדא הוא דכתיב: "ויהי ביום השמיני קרא משה לאהרן ולבניו".

השלשלת שב"וישחט" יש לה אפוא על מה שתסמוך. היא מגלה למבינים את מה שכמוס בחגווי הנשמה, באזורים האפלים של הלא-מודע.

המדרש מעמיד לפנינו די נימוקים המוכיחים שהיה לו רגע של חולשה שבו בצבצו רגשי צער ואכזבה על סילוקו מן הכהונה, ואין צורך לתור אחר נימוקים חיוביים – שאין להם ביסוס במדרש – של דאגת מחנך שברגע האחרון נאחו בחרדה על שאולי לא מילא תפקידו כדבעי, כפי שניסו להסביר חוקרים שונים.²

² ראה שם.

“ונבהלו” (יש' יג ה) - בהלת בבל

במשא בבל, בנבואת פורענות אשר חזה ישעיהו בן אמוץ, הוא ניבא על מפלתה של בבל, המעצמה ששלטה בכיפה והפילה את חתתה על כל העמים. הייתכן? ! לא ייאמן! עמים שונים מתחברים לכורש מלך מדי ופרס להילחם נגד בבל. מפלתה קרבה. הפועל “ונבהלו” מוטעם בשלשות. הטעם מצביע על היציבות שהתערערה. הייתכן? האם עומדת בבל להיחרכ? בעלי הטעמים ראו בבהלה שאחזה בבבלים ההמומים התלבטות שלילית שלבסוף היא מפנה את מקומה לחרדה אמיתית. ואפשר שבאה השלשלת לציין את ההפלגה במידת הבהלה, לציין את המבוכה הפנימית. רבנו בחיי משווה את הבהלה כאן לבהלה של אחי יוסף, שנאמר בה “ולא יכלו אחיו לענות אותו כי נבהלו מפניו” (בר' מה ג). וכאן בעוצמה גדולה יותר: “ומה יוסף כשאמר לאחיו אני יוסף לא יכלו לענות אותו, כשהקב"ה עומד לדין על בראיו על אחת כמה וכמה” (רבנו בחיי, שם).

“ויאמר” (עמ' א ב) – עמוס העמוס בלשונו

הנביא עמוס הוא היחיד מתרי עשר הנביאים, ואולי גם מן הנביאים כולם, הפותח את דברי נבואתו בהתלבטות, בהיסוס מהול בחרדה, ולא בכדי מופיעה השלשלת בראש דבריו, במילה הראשונה הקודמת לדבריו: “ויאמר, ה' מציון ישאג” וכו'.
אברבנאל מיטיב לתאר בפירושו את דמותו של עמוס. וזה לשונו:

עמוס בהיותו בנוקדים אשר בעיר תקוע עם היותו בלתי מלומד בחכמה חלה בו הנבואה וכמ"ש על עצמו “לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי”, רוצה לומר שלא היה מוכן לנבואה מפאת התלמדותו וגם לא מצד טבעו ומפאת אביו “כי בוקר אנכי”, כלומר רוצה בקר לא מן הגדולים, לא מן החשובים, אלא בולס שקמים [...] להגיד שבהיות עמוס השפל והרש שברועים, שלא למד חכמה ודעת קדושים, חלה עליו הנבואה וחזה על ישראל. עמוס, מלא חרדה, ראה את עצמו אנוס להינבא, בדבריו: “אריה שאג מי לא ירא, אדני אלקים דבר מי לא ינבא?”. אמר ר' פנחס: למה נקרא שמו עמוס שהיה עמוס בלשונו, וכך אמרו שהיו קורין אותו פסילוס [גמגמן], רוצה לומר קטיע לישנא [שהיה כבד לשון] (ויקרא רבה פרשה י ב). על כן עמוס אחוז חרדה, שהתקשה למצוא מילי פתיחה לנבואתו, העדיף לאמץ את דברי הנביא יואל שקדם לו בנבואה והלא הם אמורים בפסוק (ד טז) וביואל: “ה' מציון ישאג, ומירושלים יתן קולו”, ועשה מהם התחלת נבואתו. (אברבנאל, עמוס א א).
יש אפוא הצדקה לשלשלת המתנוססת מעל “ויאמר”.

“ואמר-לה” (עז' ה טו) - כורש מחזיר את הכלים

על הצירוף “ואמר-לה” הפותח את הפסוק מופיעה השלשלת, המרעם השביעי, האחרון לפי המסורה הגדולה. התלבטותו של כורש ברורה: בשנת אחת לכורש, כורש המלך נתן צו על בית האלוקים בירושלים: הבית ייבנה, מקום אשר זוכים וזכחים ויסודותיו יהיו מסובלים (עז' ו ג). ומקור שני לכך הוא ההכרזה הירועה: “כה אמר כורש מלך פרס: ממלכות הארץ נתן לי ה' אלקי השמים והוא פקד עלי לבנות לו בית בירושלים אשר ביהודה, מי בכם מכל עמו ד' אלקיו עמו ועל” (דה"ב לו כג). כורש התלבט בשאלה האם עליו להחזיר את כלי הזהב והכסף של בית האלוקים אשר הוציא בנבוכדנאצר מן ההיכל

אשר בירושלים. ההתלבטות קשה והיא הדריכה את מנחתנו. כלי בית האלוקים נשדדו בידי נבוכדנאצר מלך בבל הרשע, והם נפלו עתה בידי כורש מכוון הניצחון ובזכותו. הם שייכים לאוצר המלכות! האם עליו להחזיר את הרכוש שנשדד לפני שנים. כורש אמר לעצמו בערך כך: למה עליי להחזיר, הרי לא אני שודדתי, והכלים הגיעו אליי כחוק, עקב ניצחון. אחרי ההתלבטות המתמשכת, שמעידה עליה השלשלת, פסק בפסק גמור: "אלה מניא שא אזל-אחת המו בדיכלא די בירושלם". [=אלה הכלים, שא, לך, הנח אותם בהיכל אשר בירושלים] (עז' ה טו).

סיכום

בהתבסס על דברי מדרש ברורים, המדובכים בכל המקומות של שתיקות במקרא, ניתן לקבוע בכל שבעת המקרים דלעיל, בלי לאנוס את המקרא או את האגדה, שבעלי המסורה מצאו לנכון לייחס לשלשלת משמעות של מיקוד רגעי משבר חריגים בשיאם. לכל שבעת המקרים שבהם מופיעה שלשלת, והם פרוסים על פני התנ"ך (ארבעה בתורה; שנים בנביאים; ואחד בכתובים) יש מכנה משותף. הגיבורים אשר בארץ המה, ילודי אישה, אנושיים מאוד, מוצגים לפנינו כרגע של חולשה. אינטרסים אנוכיים עזים מתנגשים עם חובה עליונה שעליהם למלא. היה להם נוח מאוד ללכת בשרירות לבם, אך מצפונם אינו נותן להם לעשות זאת. וכך מתחילה המטוטלת לנוע אילך ואילך, והחרדה גוברת, ואין מנוס מהתמודדות שסופה התגברות על היצר והתנהגות לפי רצון היוצר. השלשלת, אף שהיא מאפשרת תנועת מה אנה ואנה, כבלה אותך, כמנהג כל שלשלת שבסופה פסק. סופך לעמוד זקוף כפסק המלווה לשלשלת, גאה על החלטתך האמיצה המעלה אותך מדרגת "כבהמות נדמו" לדרגת "אדמה לעליון".